

סוגיה י"ב: המלך הקדוש והמלך המשפט (דף יב: מ"ואמר רבה וכו' עד "והלכתא כרבה")

א. מחלוקת האמוראים – בדיעבד או לכתחילה?

למדנו בגמ' (יב:): "ואמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב כל השנה כולה אדם מתפלל האיל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט, חוץ מעשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ שמתפלל המלך הקדוש והמלך המשפט, ור' אלעזר אמר אפילו אמר האיל הקדוש יצא, שנאמר ויגבה ה' צבאו' במשפט והאיל הקדוש נקדש בצדקה, אימתי ויגבה ה' צבאו' במשפט אלו עשרה ימים שמר"ה ועד יוה"כ, וקאמר האיל הקדוש. מאי הוה עלה, אמר רב יוסף האיל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט, רבה אמר המלך הקדוש והמלך המשפט, והלכתא כרבה".

בסוגיה קצרה זו נחלקו ראשונים בשלוש: א. בגירסת הגמ'. ב. בהבנת דברי ר' אלעזר. ג. בהבנת היחס שבין מחלוקת רב יוסף ורבה לדברי רב ור' אלעזר. משלוש אלה ישנן תוצאות לענין מסקנת הסוגיה להלכה.

הרי"ף הביא את מימרת רב בלשון הנ"ל, ואת דברי ר' אלעזר בלשון: "ר' אלעזר אומר אפילו עשרת הימים שבין ר"ה ליוה"כ אם אמר האיל הקדוש והאיל המשפט יצא". וממשיך הרי"ף: "מאי הוי עלה, ואסיקנא והלכתא המלך הקדוש והמלך המשפט, ומדאסיקנא הכי ש"צ דליתא לדר' אלעזר דאמר אם אמר האיל הקדוש והאיל המשפט יצא, אלא לא יצא, וכיון שלא יצא צריך לחזור, וכן הלכתא". הרי שהרי"ף סובר שר' אלעזר נחלק על רב לענין די עבד, ובזה נחלקו גם רב יוסף ורבה, ונפסקה ההלכה כמתמירים, כלומר שהאומר "האיל הקדוש" ו"האיל המשפט" במקום "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" לא יצא.

הקושי בגירסת הרי"ף הוא, מדוע נקט ר' אלעזר לשון "האיל המשפט", שאינה הלשון שהזכיר רב כנוסח של כל השנה, והאם למסקנה דוקא מי שאמר "האיל המשפט" לא יצא, או שגם מי שאמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" לא יצא. על כך נעמוד בע"ה להלן (פסקה ה'), אך מקורם נמשיך בבירור השאלה העיקרית, ברבר מהות מחלוקת האמוראים.

לעומת שיטת הרי"ף, מוצאים אנו ב'אור זרוע' (סי' כ"ט): "פר"ח ז"ל הכי גרסינן אמר רבה כל השנה כולה אדם מתפלל האיל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט ובעשיית אומר המלך הקדוש והמלך המשפט, ואע"ג דאמר ר' אלעזר דאפילו בעשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ אינו אומר אלא האיל הקדוש שנאמר ויגבה ה' צבאו' במשפט והאיל הקדוש נקדש בצדקה, הנה אפילו בזמן המשפט אינו אומר אלא האיל הקדוש, הלכתא כרבה דאמר המלך הקדוש והמלך המשפט, פי' המלך היושב על המשפט, כמו וכל [ה]עם המלחמה (יהושע ח, יא), שפירושו וכל העם היורד אל המלחמה עכ"ל". ואף על פי שמדברים אלה אי אפשר להסיק בבירור מה היתה גירסתו של ר"ח, מכל מקום הלשון "דאפילו בעשרה ימים וכו' אינו אומר אלא האיל הקדוש" (ושוב בהמשך: "אינו אומר אלא וכו') מורה לכאורה שר"ח לא גרס בדברי ר' אלעזר "אמר האיל הקדוש יצא", אלא או שגרס: "אינו אומר אלא האיל הקדוש", או, אם נניח שאין זה ציטוט מדויק (כי "דאפילו" מורה על דיבור לא ישיר,

שאינו בהכרח ציטוט), גרס: "אומר האל הקדוש", והבין שלדעת ר' אלעזר אין ענין כלל לשנות בעשיית ל"המלך הקדוש". וכך כתב ריבב"ן בפירושו לרי"ף¹, אחר שהוא חולק על שיטת הרי"ף, ומפרש שמחלוקת רב ור' אלעזר היא לענין לכתחילה: "ובמילתיה דר' אלעזר הכי גרסינן: ר' אלעזר אומר אפילו בי ימים שבין ר"ה ליוה"כ מתפלל האל הקדוש שנאמר" וכר².

במחלוקת ר"ח ורי"ף נחלקו ראשונים נוספים: אלו אומרים שהדיון של האמוראים ופסק הגמ' הם רק לענין לכתחילה, ואלו פוסלים אף בריעבד. אך יש בין הראשונים הברלים משמעותיים בפירוש הגמ' ובטיעונים לשיטותיהם.

לשון הרז"ה ב'מאור': "מאי הוי עלה, רב יוסף אמר האל הקדוש והאל המשפט ורבה אמר המלך הקדוש והמלך המשפט, והלכתא כרבה למעבר הכי לכתחילה, ואי שני לא מהדרינן ליה, דלית לן ראייה מהכא לאהדורי, ודאמר רבה בר בר חנה³ משמיה דרב שמתפלל אדם המלך הקדוש והמלך המשפט... - לכתחילה קאמר שמתפלל כך, ור' אלעזר אומר אם אמר האל הקדוש והאל המשפט יצא - בריעבד קאמר, ולא פליגי, אלא מר אמר חדא ומר אמר חדא. ומה שכתב הרי"ף ז"ל דשמעינן מהכא מדאמר בגמ' דהלכתא כרבה דמהדרינן ליה, לא שמעינן מיניה הכי, ונראה שיש חילוף בין הגירסא שלנו ובין הגירסא שלו".

הרו"ה מעמיד איפוא את מחלוקת רב יוסף ורבה לענין לכתחילה, אך במימרת ר' אלעזר הוא גורס כגירסתנו וכגירסת הרי"ף "יצא", ומפרש שר' אלעזר לא בא לחלוק על רב, אלא להשלים את דבריו. והנה, מדברי הרו"ה עולה שהוא סבר שהרי"ף גרס בדברי רב, או בדברי רבה, או בפסק הגמ': "לא יצא", או: "מחזירין אותו". אבל הראב"ד והרמב"ן, בהשגותיהם על ה'מאור', טוענים שאין שום צורך לומר כן, אלא שאלת הגמ' "מאי הוי עלה" מלמדת שהיתה כאן מחלוקת, והגמ' מחפשת הכרעה, ואם במחלוקת זאת ר' אלעזר אמר "יצא", הרי שרב סבר לא יצא. ובפי' ר' יהודה בר ברכיה לרי"ף, משיג אף הוא כך על דודו הרו"ה, ומוסיף להוכיח ש"מאי הוי עלה" אומרים רק כשאין הכרעה, מהגמ' בעבודה זרה עב., שם שאלו: "מאי הוי עלה" על מימרה שסותרו אותה ממשנה, והגמ' תמחה על השאלה: "מאי הוי עלה? כדקאמרינן", כלומר: מה ספק נותר עוד בזה, אחר שהוכחנו מהמש' שלא כאותה מימרא? ומסבירה הגמ' שאולי יש לדחות את ההוכחה מהמש'. הרי ש"מאי הוי עלה" שואלים רק כשנותר ספק.

והרמב"ן מוסיף עוד הוכחה לכך שר' אלעזר בא לחלוק על רב, מהלשון "ר' אלעזר אומר", ולא: "אמר ר' אלעזר"⁴. והראב"ד כתב: "ואין לנו לומר לא פליגי אלא אם כן פירשו בגמרא", ואולי אף הוא מתכוון למ"ש הרמב"ן. [על יתר דברי הראב"ד והרמב"ן ר' עוד להלן].

1 'גנזי ראשונים' לברכות, עמ' קל"ו

2 ובדוחק י"ל שר"ח גרס כלפנינו "יצא", וזאת עפ"י דברי הרשב"ץ, המעלה את האפשרות לפרש גם לפי גירסה זו שר' אלעזר מעדיף לכתחילה את "האל הקדוש", ע"ש

3 נראה שזוהי ט"ס, ובשיטת ריב"ב (ר' לקמן) הביא את דברי הרו"ה כגירסתנו 'רבה בר חנינא'

4 לשון הרמב"ן "ועוד דלישנא דגמ' נמי דייקא דפליגי, מדלא אמרינן הכי אמר ר' אלעזר ואם אמר האל הקדוש יצא" ונראה שאין משמעות מיוחדת לו' של "ואם", שהרי הרי"ף גורס "אפילו עשרת הימים וכו' אם אמר", אלא הכוונה ל"אמר ר"א" לעומת "ר"א אומר"

ב. דעות ראשונים נוספים

שיטת הרי"ף, לפיה מי שלא אמר "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" מחזירין אותו - היא שיטת רב סעדיה גאון בסידורו (עמ' כב-כד), וכך פסקו גם הרי"ף גיאת והרמב"ם. לשון הרי"ף גיאת (הל' תשובה, עמ' מ"ה): "ואמר רבינו סעדיה שכח ולא אמר המלך הקדוש בזמנו חוזר לראש, טעה ולא הזכיר המלך המשפט חוזר מקיבוץ גלויות ואילך (כלומר: מ"השיבה שופטינו"). ואמר רבינו האיי אם טעה בהמלך הקדוש והמלך המשפט אם לא סיים ואמר המלך עושה השלום (על נוסח זה ע' לעיל שם) שפיר דמי לחזור, ואי לא (באוצה"ג סי' ע' מביא את תשובת רה"ג ממקור אחר, ושם הגירסה: ואילא - ואלא) כיון שלא אמרו חכמים צריך לחזור ליכא כוח לחיוביה. ובתשובה אחרת אמר אם שכח שליח ציבור בהמלך הקדוש והמלך המשפט חובה אינן ונחזיר שליח ציבור האומרן. ואנו אומרים דלא שנא יחיד ולא שנא שליח ציבור היכא רטעה חובה לחזור, שהרי תיקנום חכמים במטבעות של תפילה, וקיימא לן טעה בג' ראשונות חוזר לראש באמצעות חוזר למקום שטעה, ולפי מה שסידרנו בהל' תפילה, הלכך טעה בהמלך הקדוש חוזר לראש, בהמלך המשפט חוזר למקום שטעה". על פי הדברים האלה תובן לשון הרמב"ם (הל' תפילה י, יג): "עשרת הימים שמר"ה ועד יוה"כ טעה וחתם בהם בברכה שלישית הא"ל הקדוש חוזר לראש, טעה וחתם באחת עשרה אוהב צדקה ומשפט חוזר לתחילת הברכה וחזותם בה המלך המשפט ומתפלל והולך על הסדר, ואם לא נזכר עד שהשלים תפילתו חוזר לראש, אחר יחיד ואחד ציבור". כלומר: הרמב"ם בא להוציא מדברי שתי התשובות המיוחסות לרב האי (שהן באמת צ"ע. על לשון הרמב"ם "אוהב צדקה ומשפט" - ע' להלן פסקה ו').

גם התוס', הרא"ש, תר"י, הרשב"א, הרא"ה והריטב"א, וכן בעל ה'אשכול' (ח"ב, עמ' 94), הולכים בשיטת הרי"ף, שמי שלא אמר "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" לא יצא ומחזירין אותו. ואילו הראב"ה (סי' מ'), הרי"ד והריבב"ן סוברים כר"ח, שמחלוקת האמוראים היא רק לענין לכתחילה, וכן כתב תר"י בשם רבני צרפת. והנה הראב"ה (הביאו המרדכי) מפרש את דעת ר' אלעזר באופן שלישי, לא כר"ח ולא כרז"ה, וז"ל: "והכי פירושא, ר' אלעזר אומר אפילו אמר הא"ל הקדוש יצא, כלומר הבא לימלך אמרינן ליה שכך יצא בהא"ל הקדוש כמו בהמלך הקדוש, ושניהם כאחד טובים, אבל לרב עריף המלך הקדוש לומר". הרי שבניגוד לר"ח הסובר שלפי ר' אלעזר עדיף לומר "הא"ל הקדוש", ובניגוד לרז"ה הסובר שלפי ר' אלעזר עדיף לומר "המלך הקדוש" אך יוצאים בדיעבד ב"הא"ל הקדוש" (ורב אינו חולק עליו), סובר הראב"ה שלפי ר' אלעזר "שניהם כאחד טובים" לכתחילה (ורב חולק וסובר שלכתחילה רוקא "המלך הקדוש"), והביטוי "יצא" אינו מורה כאן על דיעבד, אלא שיוצאים י"ח בזה כמו בזה⁵.

הראב"ה טוען נגד הבנת הרי"ף: "אי בדיעבד פליגי, מאי קמיבעיא ליה מאי הוי עלה, הילכך (הגהת המהריר: הא) לדברי שניהם צריך לכתחילה לומר המלך הקדוש והמלך

5 ומלשון הרי"ד משמע קצת שר' אלעזר ורב יוסף אינם סוברים בדיוק אותו הדבר, אלא לדעת רב יוסף צריך לכתחילה לומר "הא"ל הקדוש", ואילו את דעת ר' אלעזר פירש או כראב"ה, ששניהם כאחד טובים, או כרז"ה, שב"הא"ל הקדוש" יוצאים רק בדיעבד

המשפט, והוה ליה לאתויי הפלוגתא שפליגי בדיעבד, והך דמייתי פלוגתא דרב יוסף ורבא⁶ (המהריר מוסיף: משמע) ולכתחילה פליגי". כלומר, לשון המחלוקת השניה: "אמר רב יוסף האיל הקדוש וכו' רבא (או רבה) אמר המלך הקדוש וכו'", היא לשון של לכתחילה, ואם היא מהוה תשובה על "מאי הוי עלה" לגבי מחלוקת רב ור' אלעזר, הרי שגם מחלוקתם היתה בלכתחילה. והרי"ף יענה שאת לשון המחלוקת השניה סמכה הגמ' למחלוקת הראשונה, ולפיכך קיצרה בה, ואמרה שרב יוסף נקט כר' אלעזר, "האיל הקדוש", ורבה נקט כרב, שצריך לומר דוקא "המלך הקדוש", ואחרת לא יצא. וכן כתב הרא"ש על דברי רב יוסף: "פירוש אם אמר כך בדיעבד יצא". והצל"ח הקשה על הרא"ש מדוע לא נקטה הגמ' בקיצור: רב יוסף אמר יצא ורבה אמר לא יצא⁷. ותר"י כתב שהגמ' נקטה לשון של לכתחילה מפני שהמחלוקת היא בין בלכתחילה ובין בדיעבד (את זה שנחלקו גם בדיעבד יש ללמוד מלשון ר' אלעזר "יצא", מכלל שלחולקים לא יצא, כנ"ל)⁸.

והנה בפסקה הקודמת ראינו שהראב"ד משיג על ה'מאור', וכותב שמה שר' אלעזר אמר "יצא" משמע שרב סובר שאם אמר "האיל הקדוש" לא יצא. משמע איפוא שהראב"ד סובר כרי"ף, והזכרנו שכן היא דעת חותנו בעל ה'אשכול'. וכן כתבו ה'מאורות' וה'ארוחות חיים' (הל' תפילה, סי' ק"ד) בשם הראב"ד, שהוא מצריך לחזור אם לא אמר כהוגן (ר' להלן סוף פסקה ה'). אך בהשגותיו על הרמב"ם (י, יג) כתב הראב"ד: "אמר אברהם, יש מי שאומר שאינו חוזר לראש, ומה שאמרו בגמ' לא יצא לומר שלא יצא ידי חובת ברכה כתקנה. ומצינו בענין ק"ש שאמרו הקורא עם אנשי משמר ועם אנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר מקדימין, והדבר ידוע שהיו קורין אחר עמוד השחר, ובשעת הדחק ארם יוצא בה, ומאי לא יצא דקאמרינן, אלא שלא יצא כתקנה, וגם זה כמו זה". ומובן שאין זו קושיה, שהרי הראב"ד כותב כאן בשם "יש מי שאומר", ואפשר שלהלכה בכל זאת פסק כרי"ף. ומכל מקום הלשון "ומה שאמרו בגמ' לא יצא" לכאורה אינה מובנת, שהרי בגמ' אין הלשון "לא יצא", והראב"ד אף הרגיש בהשגות על ה'מאור' שאין סיבה לומר שהרי"ף גרס אחרת מהגירסה שהביא ה'מאור', שאין בה "לא יצא", כנ"ל פסקה א'. ונראה שכוונת הראב"ד למה שכתב בהשגות על ה'מאור', שמלשון ר' אלעזר "יצא" יש לדייק שלפי רב לא יצא, והוא מסביר שלא יצא זה יש להבינו שלא יצא ידי מצוה כתקנה. ויצא היינו ידי מצוה כתקנה, והרי זה כפירוש הראב"ה ללשון ר' אלעזר, ש"יצא" משמעו שגם נוסח "האיל הקדוש" יפה לצאת בו (לכתחילה) כמו "המלך הקדוש" (במילים אחרות: הראב"ד מראה שיש בענין אנשי משמר "לא יצא" שמשמעו לא יצא ידי האופן שלכתחילה, וממילא נוכל לפרש אצלנו "יצא" לכתחילה, ולומר שהמ"ד החולק יסבור ש"לא יצא" במובן של אנשי משמר).

קושי אחר בדברי הראב"ד הוא, שבהשגות על ה'מאור' (כתוב שם) הוא כותב: "מכלל דרב ס"ל לא יצא, ורבה ורב יוסף לא הסכימו על דעתיה דרב, הלכך אם אמר האיל לא יצא". כ"ה בדפוסי הש"ס, ובמהד' מכון חת"ס הנוסח הוא: "ורבה ורב יוסף הסכימו וכו'. ושני הנוסחים קשים, כי אם רבה ורב יוסף לא הסכימו, קשה מאי "הלכך אם אמר" וכו', ולשם מה

6 כן גרס הראב"ה גם בתחילת דבריו, ולא רבה, וע' להלן פסקה ד'

7 ע' בצל"ח שלפי גירסתנו כגמ' יש ליישב, אך לפי גירסת הרא"ש קשה

8 הב"ח (סי' תקפ"ב ד"ה ובדיעבד) כתב ש"קרוב לפרש כן גם דברי הרא"ש" ואיני יודע איך

נאמר המשפט "זרבה ורב יוסף" וכו'; ואם גורסים "הסכימו" קשה, הלא רב יוסף שאמר "האל הקדוש" חולק על רב וטובר כר' אלעזר. וקושי דומה יש ברברי הרמב"ן ב'מלחמות', שכתב על רבה ורב יוסף: "ודכ"ע במלכות חתמי, ודכ"ע לית להו דר' אלעזר דאמר יצא". וברפוסים הוסיפו הגהה בשוליים במקום "ודכ"ע" וכו': "וררבה לית ליה דר"א", אך ברדיו הדומים של הראב"ד מחזקים את הנוסח שלפנינו. עוד יש בתחילת דברי הרמב"ן לשון שלכאורה אינה מובנת כלל: "הוה ליה למימר וכן אמר רבה ורב יוסף אמר מלך הקדוש מלך המשפט". על פתרון שאלות אלו – ר' להלן פסקה ז'.

ג. סברות מחלוקת הראשונים

ברברי הראב"ה מוצאים אנו גם טיעונים מצד הסברה לכך שאין להעמיד את המחלוקת לענין דיעבר. וז"ל הראב"ה: "דהא קי"ל בפ' במה מדליקין (שבת כד.) דימים שאין בהם קרבן מוסף טעה ולא אמר וכו' אין מחזירין אותו. ואין לחלק דהתם רק דילג והא⁹ אמר בטעות, דהכא נמי אינו בטעות, אלא שלא אמר מלכות". ועוד: "דלא עדיף מגברא שמתחיל באתה חונן בשבת דאמרינן לקמן (ברכות כא.) שמסיים אותה ברכה, ומטעות דמשיב הרוח שאינו חוזר (תענית ד:)" כרי להבין את הדברים, נביא את עיקר לשון הגמ' בפ' במה מדליקין: "דתני ר' אושעיא ימים שיש בהן קרבן מוסף כגון ר"ח וחוש"מ ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע (פי': יעלה ויבוא) בעבודה ואם לא אמר מחזירין אותו... ימים שאין בהן קרבן מוסף כגון... שני וחמישי ושני של תעניות ומעמדות ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה ואומר מעין המאורע (פי': עננו) בשומע תפילה ואם לא אמר אין מחזירין אותו". ונראה שכוונת הראב"ה לטעון כך: הלא שאר עשרת ימי תשובה, מלבד ר"ה ויוה"כ, הם ימים שאין בהם קרבן מוסף, ואם כן, לפי הכלל של הברייתא, ההזכרה המיוחדת להם אינה מעכבת בדיעבר. ואין לחלק ששם רק דילג, ואילו כאן טעה, כי סוף סוף הרי אמר את נוסח הברכה הרגיל, הנוהג כל השנה, אלא שלא הזכיר את מה שרצו חכמים שיזכיר בימים אלו, והיינו את "המלך".

והרשב"א כתב מתחילה שאפשר להעמיד את מחלוקת האמוראים בלכתחילה, והוא מפרש כראב"ה¹⁰, אך לבסוף הוא מסיק שלשון ר' אלעזר "אפילו אמר האל הקדוש יצא" – ולא: אומר הוא אפילו האל הקדוש – מורה שהמחלוקת היא לענין דיעבר, ומביא שכן דעת הרי"ף. וברף לר. (ר"ה הא), בענין שאילת צרכי ציבור בג' ברכות ראשונות (ע' סוגיית אחת ארוכה ואחת קצרה פסקה ז'), כתב הרשב"א שבעלי התוס' חייבו לחזור את מי ששכח לומר "זכרנו לחיים" ודומיו (ר' להלן), והוא טוען: "וזה ודאי דבר של תימה, שלא הצריכו לחזור אלא במ[א]ורע היום, והוא שיש לו קרבן מוסף". כלומר: "זכרנו" וכו"ב אינם הזכרת "מאורע היום", כי הזכרה זו נעשית בר"ה ויוה"כ – כמו בשאר שבתות וימים טובים – בברכה

9 = וזה, ואין הכרח להגיה 'זהכא' כמהודיר

10 והרשב"ץ, המביא אף הוא בעקבות הרשב"א את שתי האפשרויות, מפרש מתחילה את גירסתנו כדעת ר"ח, כנ"ל הערה 2

המיוחדת לכך, הלא היא הברכה האמצעית, ובר"ח וחוש"מ ביעלה ויבוא, ואילו "זכרנו" היא תוספת בקשה בעלמא; ועוד, שבכל אופן, רק ביום שיש בו קרבן מוסף חוזר, ולא בכל עשי"ת כמו שכתבו התוס'.

ולמרות דבריו אלה, ראינו שהרשב"א הכריע בניגוד לראבי"ה, ש"המלך הקדוש" מעכב אף בדיעבד. וטעם הדבר הוא בווראי, משום שהרשב"א סובר ש"המלך הקדוש" אינו בגדר של הזכרת מאורע היום, שאינה מעכבת בימים שאין בהם קרבן מוסף, אלא הוא מטבע של ברכה שטבעו חכמים לעשי"ת. ואף על פי שבסוגיית אחת ארוכה ואחת קצרה (פסקה ג') ראינו שהרשב"א פוסק כר' מאיר (מ:), שהמשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות יצא י"ח בדיעבד, מכל מקום במשנה את ענין הברכה ודאי שלא יצא (ע"ש פסקאות ד, ו), והרשב"א הבין שחכמים ראו באמירת "המלך" ענין חיוני בברכה, ולפיכך מי שלא אמרו לא יצא י"ח¹¹. והראבי"ה סבר שהואיל ולא שינו חכמים את כל נוסח הברכה, הרי זו בגדר תוספת הזכרה, ואינה מעכבת (ואע"פ שאינו חותם "האל המלך הקדוש", י"ל שזה משום ש"האל" הוא בכלל "המלך" כשזה נאמר אחרי "ברוך אתה ה'").

והנה הראבי"ה טוען עוד, שהאומר "האל הקדוש" לא גרע ממי שהתחיל בטעות בשבת ברכת חונן הרעת, שגומרה, וממי שאמר בימות החמה "משיב הרוח", שאין מחזירין אותו (תענית ד:). אך אלה יכולות להיות ראיות רק לכך, שאמירת הנוסח של כל ימות השנה אינה נחשבת לקלקול שצריך "למוחקו", כל שהוא שייך עקרונית גם ביום הזה (כי רחוח אינן נעצרות, ע' בגמ' שם, בניגוד למי שמזכיר גשם בימות החמה, שנחשב ל"מאן דמצלי ומיקל", ע' תוס' שם), אבל אין כאן ראיה שהחסרת הזכרת "המלך" אינה מעכבת, שהרי יש הזכרות שהחסרתן מעכבת, כגון מי שלא הזכיר גשם בימות הגשמים¹². וטעם הדבר הוא, שחכמים קבעו שהזכרות אלה יהיו חלק חיוני מענין הברכה, כנ"ל. וברור שזו תהיה תשובת התוס' על טענת הרשב"א שלא הצריכו לחזור אלא במאורע היום, והיינו: התוס' רואים ב"זכרנו" וכיו"ב, הנזכרים במס' סופרים (ע' בסוגיה שם פסקה ז'), חלק חיוני מענין הברכה, כמו "מוריד הגשם". אמנם, הטענה נגד התוס' יכולה להיות, מניין הם לקחו ש"זכרנו" וכיו"ב אכן מעכבים, והלא במס' סופרים אין מדובר על עיכוב. ומלשון התוס' (ר"ה והלכתא, וכ"ה בתוס' ר"ה בשם רבו ר"י) נראה שהם השוו מסבירה את דין "זכרנו" לדין "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט", ולשניהם הם קוראים שינוי מטבע הברכה (כלומר: ענין הברכה, כי גם ר"ה, כרשב"א, פסק כר' מאיר בדף מ: ע"ש). ועל זה אפשר כמובן לחלוק, והתוס' מביאים את דעת הר"מ (כצ"ל, כבגיליון), שאכן חולק, וכן דעת רוב הראשונים (חלקם גם מן הטעם שאין הזכרות אלה מדינא דגמרא¹³, ע' בסוגיה הנ"ל שם).

11 בנוסח הספרדי המלה "מלך" אינה מופיעה בגוף הברכה ואפילו לנוסח "כי אל מלך גדול וקדוש אתה" - ראינו בסוגיה שם פסקה י"ג, שיייתכן ששינוי ענין החתימה לבדה פוסל ואף אם אין הדבר כן - ר' להלן פסקה ה, ז שיש דעות שלפיהן הביטוי "מלך גדול וקדוש" אינו יכול לבוא במקום "המלך הקדוש"

12 אילו היה הראבי"ה מוכיח מהירוש' שהביאו התוס' שם, שהמזכיר בימות הגשמים טל במקום גשם יצא - היה זה אולי דומה לענייננו, שהאומר "האל הקדוש" במקום "המלך הקדוש" יצא, כי הרי זה כמזכיר מקצת הענין אך הראבי"ה אינו מדבר על טל, ועוד, שב"אתה חונן" אין זה במקום ברכת שבת שהוא צריך לומר אחר כך

13 בין הטוענים כך הוא הרא"ש, שבתוספותיו כתב כר"ה, ובפסקיו חזר בו ותקף שיטה זו, השווה

ד. היש הבדל בין "המלך הקדוש" ל"המלך המשפט"?

התוס' אינם מחלקים בין "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט", ובשניהם הם סוברים שאם לא אמרם מחזירים אותו, כשיטת הרי"ף וסיעתו. אך בתוס' רי"ה, הקודמים לתוס' שלנו (התוס' שלנו מזכירים כאן את דברי רי"ה), מוצאים אנו דרך אחרת, וז"ל: "זהלכתא כרבה - הוצרך לומר הלכה כרבה דאמר המלך הקדוש, ויכול להיות שמודה לר' אלעזר דיצא דיעבר, ואם לא אמר אין מחזירים אותו, אבל רבה חולק על ר' אלעזר שצריך לומר לכתחילה המלך הקדוש, ור' אלעזר לא מצריך לאומרו אפילו לכתחילה, [והא דנקט יצא לפי שאין ר"א מקפיד מה יאמר או המלך הקדוש או הא"ל הקדוש, ורבה מצריך לומר המלך הקדוש לכתחילה]¹⁴, ומזה פוסק תלמודא כרבה, אבל בהמלך המשפט מחזירים, שהוא משנה מטבע שטבעו חכמים בברכות".

הרי שרי"ה מפרש את דברי ר' אלעזר כפי שפירשם הראבי"ה, אך בניגוד לראבי"ה הוא סובר שיש הבדל בין "המלך הקדוש" ל"המלך המשפט", שכן ר' אלעזר דיבר רק על "הא"ל הקדוש" (כגירסתנו בגמ', ולא כגירסת הרי"ף, ע' לעיל פסקה א'), והוכיח מהכתוב ש"הא"ל הקדוש" יכול להיאמר גם בעשי"ת, וי"ל שרבה אינו חולק עליו שגם ב"הא"ל הקדוש" יוצא י"ח, כמו שמצאנו בכתוב, ומה שאמר רבה "המלך הקדוש" הוא רק לכתחילה (ומחלוקתו עם רב יוסף וכן עם ר' אלעזר בענין זה היא, האם יש להעריך את "המלך" לכתחילה), אך לגבי "המלך המשפט" יש לפרש את דברי רבה גם לענין דיעבר, כי אין לנו ראיה מן הכתוב להכשיר נוסח אחר. ואף על פי שיוצא שדברי רבה "המלך הקדוש והמלך המשפט" לצדדים הם: "המלך הקדוש" לכתחילה, ו"המלך המשפט" אף בדיעבר - י"ל שרבה סמך על מה שכבר הוכיח ר' אלעזר מהפסוק, ולפיכך לא הוצרך לפרש את ההבדל.

ובאשר לדעת רב חנינא סבא משמיה דרב - רי"ה אינו אומר על כך רבר, ואם דעת רב כרבה, יקשה שלצדדים קתני, ולגבי רב אי אפשר לומר שסמך על דברי ר' אלעזר. ונראה שרי"ה הבין שבענין "המלך הקדוש" רב חולק על ר' אלעזר מכל וכל, ופוסל אף בדיעבר (וסבר שהפסוק אינו מהווה ראיה לעניננו, אולי משום שלדעתו אין המדובר שם בעשי"ת, וכמו שצ"ל לשיטת הרי"ף), ור' אלעזר מכשיר ב"הא"ל הקדוש" אף לכתחילה, ומשום כך הוצרכה הגמ' לפסוק כרבה, כי רבה חולק לא רק על רב יוסף אלא גם על ר' אלעזר, ואף רב אינו סובר כרבה.

נמצא שלשיטת רי"ה לארבעת האמוראים יש ארבע דעות: לרב גם "המלך הקדוש" וגם "המלך המשפט" מעכבים, לר' אלעזר "המלך המשפט" מעכב ו"המלך הקדוש" איננו אפילו חיוב לכתחילה, לרבה "המלך המשפט" מעכב ו"המלך הקדוש" לכתחילה, ולרב יוסף שניהם אינם אפילו לכתחילה. לעומת זאת, לשיטת הרי"ף יש כאן רק שתי דעות: לרב ולרבה שניהם מעכבים, ואילו לר' אלעזר ולרב יוסף שניהם רק לכתחילה (ולהבנת תר"י בשיטת הרי"ף: שניהם אינם חובה אפילו לכתחילה; וכן לשיטת ר"ח וסיעתו יש כאן רק שתי דעות: לאלו

סוגיית חיוב ק"ש מן התורה פסקה ב' על חזרות הרא"ש מתוספותיו לפסקיו
14 הנוסף בסוגריים נמצא ב'ברכה משולשת' ולא בכה"י, והמהדיר משער שנשמט ע"י הדומות

שניהם לכתחילה, ולאלו שניהם אינם אפילו לכתחילה¹⁵). והרי"ף יאמר שמהכתוב "ויגבה ה' צבאו במשפט והאל הקדוש וכו' יש ללמוד שגם ב"האל המשפט" יוצאים, שהרי נזכר המשפט של עשיית ולא נזכרה מלכות¹⁶. ובאשר לשאלה מדוע הוצרכה הגמ' לפסוק כרבה שהלכה כמותו תמיד נגר רב יוסף (ע' גיטין עד: ותוס' שם ר"ה הא) - הרא"ש כתב בתוספותיו שזה משום שרבה חולק גם על ר' אלעזר וסובר כרב, ויש להבין שהכלל הלכתא כרבה אינו אמור כאשר גם אמוראים קודמים נחלקו באותה המחלוקת, ולגבי רב דר' אלעזר אין לנו כלל, ואם כן צריך להכריע בין רב ורבה לר' אלעזר ורב יוסף¹⁷. ויש להוסיף שהרי"ף לא גרס במסקנה "זהלכתא כרבה" (כמו שהוא לפנינו ואצל הרא"ש), אלא "זהלכתא המלך הקדוש והמלך המשפט" (וכך מפורש ברברי תר"י). ועוד: ייתכן שהרי"ף לא גרס כלל בגמ' "רבה", אלא "רבא", כי לעיל פסקה ב' ראינו שהראבי"ה גרס כך, ולהלן פסקה ז' נראה שלגירסה זו יש עוד מקור עתיק יומין.

ובסוף דבריו כתב רי"ה: "ובספר הרי"ף ראיתי שפוסק לומר המלך הקדוש ואם לא אמר מחזירים אותו, דאין הלכה כר' אלעזר, וס"ל דרבה פליג אר' אלעזר, ודלא כפירושנו". והתוס' שלנו, המביאים את דברי רי"ה בקשר למי שלא אמר "זכרנו" (ע' בסוף הפסקה הקודמת), כבר מקבלים לגמרי את שיטת הרי"ף.

ה. מחלוקת הראשונים בדין "מלך אוהב צדקה ומשפט"

חילוק אחר בין "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" מוצאים אנו ברברי רבנו יונה. ראינו לעיל פסקה א' שהרי"ף מביא את מימרת רב בלשון: "כל השנה מתפלל אדם האל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט וכו' (וכ"ה גם בסדר רב עמרם גאון [עמ' קל"ה]), וב'הלכות גדולות' [עמ' 66], ואילו במימרת ר' אלעזר הוא גורס: "אם אמר האל הקדוש והאל המשפט יצא" (בסדר"ע ובה"ג מימרת ר' אלעזר אינה מצוטטת). וכתב תר"י בעקבות פסק הרי"ף: "מיהו נראין הדברים שאם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט אין צריך לחזור, הואיל ומזכיר לשון מלכות, אבל אם אינו מזכיר לשון מלכות צריך לחזור, מה שאין כן בשאר ימות השנה. מפי מורי הרב נר"ז". כלומר: פסק הגמ' "המלך הקדוש והמלך המשפט" פירושו שב"האל הקדוש והאל המשפט" אין יוצאים אפילו בדיעבד, כיון שלא נזכרה בהם לשון מלכות, אבל אין פירושו שגם ב"מלך אוהב צדקה ומשפט" אין יוצאים בדיעבד. תר"י הבין איפוא שהרי"ף גרס ברברי רב יוסף: "האל הקדוש והאל המשפט", וכך

15 ולפי רי"ד יש כאן כנראה שלוש דעות, ע' לעיל הערה 5

16 והצל"ח כתב עוד באופן אחר אם רואים ש"המלך הקדוש" שתיקנו לעשיית אינו לעיכובא, אם כן הוא הדין ל"המלך המשפט" שתיקנו (לשיטת הרי"ף לפי הבנת הרא"ש הג"ל פסקה ב'), שאינו לעיכובא

17 ו'ברכת ראש' כתב שלפי הרא"ש רבה ורב יוסף נחלקו אליבא דרב, ומשום כך הוצרכה הגמ' לפסוק כרבה, כי הכלל הוא רק במקום שנחלקו אליבא דנפשייהו, וזהו פירוש המשפט בפסקי הרא"ש "ובלאו האי פסקא קי"ל כרבה", שאינו מוסבר שם אך לא ראה את תוס' הרא"ש, שם הדברים מבוארים כמו שכתבנו (ואולי נשמט בט"ס מפסקי הרא"ש המשפט שבתוספותיו "אלא משום דר' אלעזר" וכו', ע"ש), וגם מפסקי הרא"ש לא משמע שנחלקו אליבא דרב, אלא שרבה הוא הסובר כרב

היא באמת הגירסה ב'מאור', וכן ברק"ס על פי כ"י מינכן של הש"ס. ובאשר לרברי רב ור' אלעזר – רב אמר שכל השנה כולה הנוסח הוא "מלך אוהב צדקה ומשפט" ובעשי"ת "המלך המשפט", אך לא פירש שאין יוצאים בעשי"ת בנוסח של כל השנה, ורק ממימרת ר' אלעזר: "אפילו וכו' אם אמר הא"ל הקדוש והא"ל המשפט יצא" למדים אנו שלרב באלה לא יצא, אבל ב"מלך אוהב צדקה ומשפט" י"ל שכן יצא, וגם המשנה בשאר ימות השנה מ"מלך אוהב צדקה ומשפט" ל"הא"ל המשפט" י"ל שיצא, כי ענין החתימה נשמר, ואינו תלוי בהזכרת מלכות. ור' אלעזר חידש, שלא רק אם השאיר בעשי"ת את הנוסח של כל ימות השנה יצא, אלא גם אם שינה ל"הא"ל המשפט" יצא (וגם זאת הוא לומד מהפסוק "ויגבה ה' צבאו במשפט" וכו', כנ"ל).

אולם הרא"ש, הסובר בעיקר הסוגיה כשיטת הרי"ף, גרס הן במימרות רב ור' אלעזר והן ברברי רב יוסף: "הא"ל הקדוש ומלך אוהב צדקה ומשפט", ונובע מזה שלרב ולרבה אין יוצאים י"ח בעשי"ת ב"מלך אוהב צדקה ומשפט", וזאת עפ"י ההנחה שתתבאר להלן שיש הברל משמעות בין "המלך המשפט" ל"מלך אוהב צדקה ומשפט". ויש להסתפק לפי גירסת הרא"ש האם יוצאים ב"הא"ל המשפט" כל ימות השנה, כי אולי הזכרת המלכות היא חלק מענין החתימה תמיד, אלא שבעשי"ת צריך דוקא "המלך המשפט"¹⁸.

ובעל הטורים, שהביא ב'קיצור פסקי הרא"ש' את המסקנה העולה מדברי אביו, דהיינו שאם בעשי"ת לא אמר "המלך המשפט" – אלא "מלך אוהב צדקה ומשפט" כמו בכל ימות השנה – צריך לחזור, כתב בסי' קי"ח: "וחותם בא"י מלך אוהב צדקה ומשפט, ומר"ה עד יוה"כ חותמין המלך המשפט. כתב אחי ה"ר יחיאל ז"ל: מעולם תמהתי על חתימת ברכה זו למה נשתנית מכל חתימות ברכות שמונה עשרה לענין מלכות (פי': למה בכל ימות השנה נזכרת בה לשון 'מלך', משא"כ בשאר ברכות)... ועוד, לכאורה איני יודע מה הפרש יש בין מלך אוהב צדקה ומשפט ובין המלך המשפט לענין שצריך לחזור לראש אם שכח (פי': הלא ענין החתימה נשמר, כיון שהזכיר מלכות ומשפט)... שוב מצאתי בספר הנקרא מחזור ויטרי הכי גרסינן בפרק קמא דברכות כל השנה כולה אומר הא"ל הקדוש הא"ל המשפט חוץ מעשי"ת שאומר המלך הקדוש המשפט לפי שעכשיו יושב על המשפט לרון כל העולם, ומראה עצמו שהוא מלך על המשפט, ויש אומרים כל השנה מלך אוהב צדקה ומשפט, דגבי משפט שייך לומר מלכות טפי משאר ברכות כדכתיב מלך במשפט יעמיד ארץ. ונשאתי ונתתי בדבר לפני אדוני אבי הרא"ש ז"ל וקיבל דברי. עד כאן". ולכאורה כוונת ה"ר יחיאל שהרא"ש חזר בו ממה שכתב בפסקיו, וקיבל דבריו שאין הברל מהותי בין "המלך המשפט" ל"מלך אוהב צדקה ומשפט", ואין להחזיר את מי שאמר בעשי"ת "מלך אוהב צדקה ומשפט", וההחזרה בדיעבד אמורה בגמ' לפי גירסת המחז"ו – וכך היא גירסת הרי"ד בפסקיו¹⁹ – שבכל השנה אומרים "הא"ל המשפט" מבלי להזכיר מלך, אבל למנהגנו

18 והצל"ח הניח שגירסת הרי"ף בדברי רב יוסף היא כגירסת הרא"ש וכלפנינו, "מלך אוהב צדקה ומשפט", ופירש לפי הרי"ף שר' אלעזר ורב יוסף מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, כי ב"מלך אוהב" וכו' יש מעלה של הזכרת מלכות, וב"הא"ל המשפט" יש מעלה של זיהוי האלהות והמשפט, ר' להלן פסקה ז', ודוקא באלה יצא לר' אלעזר ורב יוסף (אבל לא ב"א"ל אוהב צדקה ומשפט", ר' לחלו) ולרב ורבה צריך דוקא "המלך המשפט"

19 וכ"ה בדק"ס עפ"י כ"י מינכן של הש"ס, ובספר 'בית נתן' עפ"י כ"י עתיק אחר

שאומרים כל השנה "מלך" (ואין בכך כלום, כי גם אם הגירסה הנכונה בגמ' היא שכל השנה מתפלל אדם "האל המשפט", מ"מ אין זה שינוי ענין החתימה) אין להחזיר את מי שאמר כך גם בעשי"ת. אך ע' להלן פסקה ח'.

והנה, בשו"ת ר"י מיגש (סי' קפ"ב), מוצאים אנו טעם לחילוק בין "המלך המשפט" ל"מלך אוהב צדקה ומשפט". וז"ל הר"י מיגש: "וששאלת אם מותר לומר בשאר ימות השנה מלך אוהב צדקה, או אין מותר לומר אלא האל המשפט או אוהב צדקה ומשפט. תשובה: מה שמנעו הוא לומר בשאר ימות השנה המלך המשפט, או לומר בעשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ האל המשפט או האל אוהב צדקה ומשפט, להיותו יתעלה בימים הנזכרים יושב על כסא דין ודן כל אחד כפי מעשיו, ועל כן ראוי לומר בימים הנזכרים המלך המשפט, אבל לא מנעו לומר מלך אוהב צדקה ומשפט בשאר ימות השנה, שאין בכלל לשון זה ולא נראה ממנו שהוא יושב על כסא משפט ודן כל הבריות באותה העת, אבל מה שנראה ממנו הוא שהוא אוהב המשפט, כלומר מסכים בו ואינו נוטה ממנו". ומהלשון "אבל לא מנעו לומר מלך אוהב צדקה ומשפט בשאר ימות השנה" (וכן מעצם שאלת השואל), נראה כי לפני ר"י מיגש ושאלו לא היתה הגירסה בגמ': "כל השנה כולה אדם מתפלל האל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט", אלא גרסו כגירסת מחז"ו ורי"ד הנ"ל, שכל השנה אומרים "האל המשפט", או: "אוהב צדקה ומשפט" (או: "האל אוהב צדקה ומשפט", כבתשובה), ולשואל היתה ידועה גם גירסת הרי"ף, ושאל עליה, ור"י מיגש משיב לו שגם היא טובה, כי לא אסרו להזכיר כל ימות השנה לשון מלכות, אם אינה מורה על משפט "באותה העת", והוא מחדש - מה שלא כתוב בפירוש בגמ' - שהאומר בשאר ימות השנה "המלך המשפט" לא יצא. וה'נימוקי יוסף' כתב בשם "עור כתבו ז"ל" (לא מצאתי למי הכוונה): "ובשאר ימות השנה אם אמר המלך הקדוש והמלך המשפט הוא מחלוקת בין גדולי ברצלונה, והנכון כדברי האומר חוזר עכ"ל". והרשב"ץ כתב: "וצ"ע בשאר ימות השנה אם אמר המלך הקדוש והמלך המשפט אי הוי משנה ממטבע שטבעו חכמים ולא יצא, אי לא, ונראה לי דכל רכן הוא, שאם מה שהוא אומר בכל השנה אם אמר אותו ב' ימים הוא משנה, כיון שחכמים תיקנו כן, כל שכן שאם בכל ימות השנה אומר מה שתיקנו בעשרת ימים בלבד שהוא משנה. וזה נראה לי פשוט, אע"פ שלא ראיתי שכתב זה אחד מן המפרשים בגמ' בפירוש". ולא ראה את תשובת הר"י מיגש.

ונראה שלדעת הר"י מיגש האומר בעשי"ת "מלך אוהב צדקה ומשפט" - לא יצא, כי אם לשון זו אינה מורה על משפט באותה העת, אין להכשירה בעשי"ת, שכן מדברי הר"י מיגש משמע שהדברים תלויים זה בזה: לשון הכשירה לעשי"ת פסולה לשאר ימות השנה, ולשון הכשירה לשאר ימות השנה פסולה לעשי"ת. ודעה זו, המנוגרת לדעת רבנו יונה, אינה בהכרח מנוגרת לדעת הרי"ף, כי הר"י מיגש יכול להבין בדעת הרי"ף, שר' אלעזר ורב יוסף השמיעו רבותא, שאפילו אמר "האל המשפט" יצא כדיעבד, אבל רב ורבה סוברים ש"המלך המשפט" מעכב, ובין אם אמר "האל המשפט" ובין אם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" לא יצא ידי חובתו, זה בגלל חסרון לשון מלכות, וזה בגלל לשון "אוהב", כנ"ל.

ובעל ה'מאורות' הסתפק האם יוצאים ב"מלך אוהב צדקה ומשפט", וז"ל: "זאם אמר מלך אוהב צדקה ומשפט באותן ימים - נראה דאינו חוזר, כיון דלא אמר האל, ואפשר לומר שצריך לחזור, דאוהב לא משמע שיעשה עתה המשפט, אלא שאוהב אותו, וצריך שיאמר לשון הנשמע שעכשיו הוא עושה המשפט בחסד, כמלך שמרחם על עמו. והראב"ד כתב

שצריך לחזור ולומר המלך המשפט בשני ההינן, ואם אמר מלך משפט צריך לחזור ולומר המלך המשפט (על הדין האחרון ר' להלן פסקה ז'). וכן כתבו בשם הראב"ד רבנו מנחם (הל' תפילה י, יג) וה' ארחות חיים' (הל' תפילה, סי' ק"ד).

1. שיטת הרמב"ם בענין "מלך אוהב צדקה ומשפט"

ניגש עתה לשיטת הרמב"ם בשאלה הנזכרת. יש לומר מראש כי שיטתו בנידון אינה ברורה דיה, ויש צורך לדייק בגירסה ובהבנה בכמה מקורות בדבריו. קודם כל ישנה לפנינו תשובה קצרה שכתב הרמב"ם אורות נוסח חתימת ברכת "השיבה שופטנו". וז"ל השאלה, המופיעה ביחד עם שאלות אחרות, שכנראה קוצרו בידי עורך (שו"ת, מהר" בלאו, סי' קפ"ב [דייקנו מעט את התרגום]): "הברכה הי"א משמונה עשרה אשר חתימתה מלך אוהב צדקה ומשפט, אין מזכירין מלך אלא בעשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ, כדן הא"ל הקדוש, ולפיכך היה דין השנים דין אחד, ואין הברל (בנ"א: ההברל אלא) בהא"ל והמלך, ולשון הגמ' מסייע, ומנהג כמה מקומות". והשיב הרמב"ם (התשובה מובאת גם באיגרות הרמב"ם, מהדורתנו, עמ' תרכ"ט): "ונוסח הברכה הי"א - שיחתום בה בא"י אוהב צדקה ומשפט, ואמנם חיוב זכירת מלך - בעשרת הימים, כמו שזכרת". הרי זה כר"י מיגש, שהנוסח של כל השנה הוא "אוהב צדקה ומשפט", ואם הוסיף "מלך" אין בכך כלום, אלא שאין חיוב להזכיר מלכות כל ימות השנה. ולענין האומר "מלך אוהב צדקה ומשפט" בעשי"ת - הרמב"ם אינו מפרש, ולכאורה לפי הנוסח "ואין הברל בהא"ל והמלך" נראה שכוונת השואל שבין אם יאמר "הא"ל המשפט" או "מלך אוהב צדקה ומשפט" לא יצא ידי חובתו בעשי"ת, כמו אם אמר "הא"ל הקדוש", כי דין השנים דין אחד, והרמב"ם מסכים לדבריו, וכמו שהבנו לעיל ברעת הר"י מיגש. אך לפי הנוסח שבסוגריים: "ואין ההברל אלא בהא"ל והמלך", נראה שכוונתו שכל השנה אומרים "הא"ל המשפט" ובעשי"ת "המלך המשפט", ולפי"ז ייתכן שגם "מלך אוהב צדקה ומשפט" כשר. [וב'ברכי יוסף' סי' קיח, ב הביא את תשובת הרמב"ם ממהר" פאר הדור' סי' ק', שם נוסח השאלה מקוצר עוד יותר, והבין שכוונת הרמב"ם בתשובה להכשיר בעשי"ת "מלך אוהב צדקה ומשפט". אך אין זה מוכח, וע' להלן].

נברוק מה פוסק הרמב"ם ב'משנה תורה'. בהל' תפילה ב, יח כתוב: "כל השנה כולה חותם בברכה שלישית הא"ל הקדוש ובברכת אחת עשרה מלך אוהב צדקה ומשפט, ובעשרת הימים שמר"ה עד מוצאי יוה"כ חותם בשלישית המלך הקדוש ובאחת עשרה המלך המשפט". אבל להלן י, יג כתוב: "עשרת הימים שמר"ה ועד יוה"כ טעה וחתם בהם בברכה שלישית הא"ל הקדוש חוזר לראש, טעה וחתם באחת עשרה אוהב צדקה ומשפט חוזר לתחילת הברכה וחותם בה המלך המשפט, ומתפלל והולך על הסדר, ואם לא נזכר עד שהשלים תפילתו חוזר לראש, אחד יחיד ואחד ציבור" - כ"ה הנוסח בכ"י אוקספורד שעליו אישור הרמב"ם שהוגה מספרו, וכן במהר" הרב קאפת עפ"י כ"י תימניים (אך ברפוסים הגירסה: "טעה וחתם בי"א מלך אוהב צדקה ומשפט"). ונראה מזה שדעת הרמב"ם כר"י, וכהבנת רבנו יונה בשיטתו, דהיינו שכל השנה אומרים לכתחילה "מלך אוהב צדקה ומשפט", ובעשי"ת אין יוצאים י"ח רק ב"אוהב צדקה ומשפט", אבל ב"מלך אוהב צדקה ומשפט" יוצאים. אולם, לפחות הרישא של הדברים סותרת את האמור בתשובת הרמב"ם הנ"ל.

והנה, בסדר התפילות שבסוף ספר אהבה, נוסח החתימה של הברכה האחת עשרה הוא: "מלך אוהב צדקה ומשפט", אך בכ"י אוקספורד הועבר קו מחיקה על מלת 'מלך', כלומר שבכתב ידו של הרמב"ם מצא המגיה שאין מלת 'מלך' (או שהיתה ונמחקה ע"י הרמב"ם). ואכן, בתשובות ר' יהושע הנגיד מצאצאי הרמב"ם (סי' ו', עמ' 67), אשר היה בידו כתב היד המקורי של 'משנה תורה' (ע"ש עמ' 74), מצאנו שהשואלים מודיעים כי אצלם בפ"ב מהל' תפילה כתוב "מלך אוהב צדקה ומשפט", ובפ"י אין תיבת 'מלך'. וכן בסדר התפילה אין 'מלך', והם שואלים את ר' יהושע איך באמת צריך לחתום, והוא משיב: "המתחזק בדעתי הוא שיש להסתמך על דבריו בהלכה (כלומר: בגוף ההלכות ולא בסדר התפילות), והוא אומר: בכל ימות השנה חותם בברכת אחת עשרה מלך אוהב צדקה ומשפט, מחמת שהוא עולה יפה עם דברי חכמים ועם המנהג. אבל מה שקיצר תיבת מלך כשהסדיר ברכות התפילה (כלומר: בסדר התפילות), אפשר ששכח אותה בשעת כתיבה, או שלא נצרך להזכיר מלך בחתימה כיון שהזכירה באמצע הברכה: ומלך עלינו אתה ברחמים". הרי שר' יהושע מאשר את הגירסה שלפנינו בכ"י אוקספורד: בפ"ב עם 'מלך', ובפ"י ובסדר התפילות בלי 'מלך'. ונראה שלפני ר' יהושע היתה בגמ' גירסת הרי"ף, ומשום כך הוא כותב שהנוסח "מלך אוהב צדקה ומשפט" מתאים לדברי חכמים. ומזה שאין הוא מתייחס כלל לאמור בפ"י, ואינו רואה בו השמטה, נראה לכאורה שהוא סובר ששם נקט הרמב"ם ברקא "אוהב צדקה ומשפט", משום שב"מלך אוהב צדקה ומשפט" יוצאים י"ח גם בעשי"ת. ולגבי שאר ימות השנה סובר ר' יהושע שאין אמירת 'מלך' מעכבת, כמבואר בהסברו השני להשמטת 'מלך' בסדר התפילות. ומהסברו הראשון של ר' יהושע מוכח שבסדר התפילות לא היה כתוב מתחילה 'מלך' ונמחק, אלא שלא היה כתוב מעיקרא.

אך כל זה אינו מיישב את הסתירה שיש בדברים לעומת תשובת הרמב"ם הנ"ל – שר' יהושע אינו מזכירה – שבה הרמב"ם מעריך את הנוסח "אוהב צדקה ומשפט" לכל ימות השנה, כדעת הרי"ף מיגש. והרב קאפח בפירושו (פ"ב אות ל"ט ופ"י אות כ"ה) סובר שמתחילה היה נוסח הרמב"ם בלי 'מלך', כבתשובה, וכך כתב מתחילה ב'משנה תורה', ואחר כך חזר בו והוסיף 'מלך', ותיקן בפ"ב, ובפ"י שרדה מהרודא קמא. אך לענ"ד זה לא ייתכן, כי אילו היתה הוספה של הרמב"ם בפ"ב – היה ר"י הנגיד מזכירה כשרצה לומר שהעיקר הוא עם 'מלך', שהרי הוספה זו תוכיח כך באופן חד משמעי. אלא ודאי שבפ"ב לא היה שום תיקון בנוסח, ואף לא בסדר התפילות, כנ"ל²⁰. [וה'ברכי יוסף' (צוין לעיל) כתב שיש סתירה בין התשובה לחיבור בענין "מלך אוהב צדקה ומשפט", שבתשובה הוא מכשיר (כהבנתו הנ"ל) ובחיבור פוסל (כגירסת הרפוסים)]. וכתב ליישב שאם כל השנה אומר "אוהב צדקה ומשפט" יוצא בעשי"ת ב"מלך אוהב צדקה ומשפט", אך אם כל השנה אומר "מלך אוהב" וכו' אין יוצא בעשי"ת אלא ב"המלך המשפט". אך לא ראה את תשובת ר' יהושע המביא את הנוסח הנכון בפ"י, ור' לקמן].

20 ועוד הערה על דברי הרב קאפח אילו היינו אומרים שהרמב"ם חזר בו לדעה שאומרים 'מלך' – אין צורך לומר שבפ"י שכח לתקן, אלא בכוונה השאיר בלי 'מלך', כנ"ל בפנים ומ"ש הרב קאפח בהקדמתו לסדר התפילות, עמ' תש"י, סעיף ה', שבתשובה כתב הרמב"ם שהחתימה בעשי"ת היא "מלך אוהב צדקה ומשפט" – אין לזה יסוד, כי "חיוב זכירת מלך" היינו בלשון "המלך המשפט", כמו שכתב שלוש פעמים בחיבורו, ופשוט

ונראה שאין לנו אלא ללכת בדרכו השניה של ר"י הנגיד, ולומר שהרמב"ם הביא בפ"ב ובסדר התפילות את שני הנוסחאות, עם 'מלך' ובלי 'מלך', לומר ששניהם כאחד טובים, כי עיקר הנוסח שתיקנו חכמים אין בו 'מלך', כמו שכתב בתשובה, אלא שיש רשות להוסיף 'מלך' כל ימות השנה, אם אין אומרים לשון "המלך המשפט", אלא לשון "מלך אוהב צדקה ומשפט". [אמנם, קצת צ"ע מדוע לא נקט להפך, בהלכה בלי 'מלך', כעיקר התקנה, ובסדר התפילות עם 'מלך', בתורת מנהג. ואולי המנהג בזמנו ובמקומו היה בלי 'מלך']. ובאשר למה שכתב בפ"י שהאומר "אוהב צדקה ומשפט" בעשי"ת לא יצא - ישנן שתי אפשרויות: או שנקט בכוונה בלי 'מלך', לומר שאם אמר 'מלך אוהב צדקה ומשפט' יצא י"ח, כרעת רבנו יונה, ושמא זאת כוונתו גם בתשובה (כהבנת הברכ"י הנ"ל²¹), וכך הבין גם את תשובת הר"י מיגש, ולא כמו שרצינו לומר לעיל; או שהלשון "אוהב צדקה ומשפט" פירושה שאם אמר לשון 'אוהב' - בין אם הזכיר 'מלך' ובין אם לא - לא יצא, וכ"כ רבנו מנוח שם: "ולא מיבעיא אם אמר הא"ל אוהב צדקה ומשפט שחוזר, אלא אפילו אמר מלך אוהב, כיון שלא אמר המלך המשפט מחזירין אותו, דאוהב לא משמע שיעשה עכשיו המשפט אלא שאוהב אותו", וכך סבר הרמב"ם גם בתשובה, וכך הבין בתשובת הר"י מיגש, כנ"ל.

ז. מלך המשפט והמלך המשפט

לשון החתימה "המלך המשפט" - שהיא לשון יוצאת דופן מבחינה דקדוקית, שהרי 'משפט' איננו תואר אלא שם עצם, והיה לכאורה לומר: "מלך המשפט" - העסיקה אף היא את הראשונים. רש"י פירש ש"המלך המשפט" הוא כמו "מלך המשפט", והביא כמה דוגמאות מהמקרא לסמיכות שיש בה הא הידיעה גם בסומך וגם בגסמך. ובתשובה כתב רש"י (תשובות רש"י, סי' י"ח, מובאת בשינויים קלים במחז"ו, עמ' 345): "המלך המשפט שהוקשה בו, שהיה לנו לומר מלך המשפט, גם אני הוקשיתי בה זה שנים רבות, ואומר לי לבי שהגרסא (במחז"ו: שהגרסנים) לפי מרוצתם שגו להרגיל בגירסת המלך הקדוש עם המלך המשפט (כלומר: זוהי טעות הגרסנים שמקורה באשגרת לשון מ"המלך הקדוש"), אך שלא לשנות מנהג הראשונים יש לנו לסמוך על כמה מקראות שריברו בלשון זה" וכו', והוא מביא את הדוגמאות הנ"ל.

ומדברי רבנו חננאל שצוטטו לעיל פסקה א', נראה שהוא מפרש את הצורה "המלך המשפט" כלשון קצרה שחסר בה הפועל, במקום: המלך היושב על המשפט, כבדוגמא שהביא שם: העם היורד אל המלחמה (אך בהתחלת אותו הפרק ביהושע פעמיים: "עם המלחמה", בדרך של סמיכות רגילה). ומכל מקום לא מובן מדוע בחרו חז"ל לנקוט לשון בלתי מצויה כזו.

ובספר ה'מכתם' כתב: 'ז'פרש' (נראה שצ"ל: ופרש"י) ז"ל שלשון המלך המשפט הוא כמו מלך המשפט, כדכתיב הארון הברית והוא כמו ארון הברית, ולפי"ז אם אמר מלך המשפט

21 אך שלא כתירוצו הנ"ל, שהרי בחיבור הרמב"ם מדבר על מי שכל השנה אומר "מלך אוהב" וכו', כמו שהבין הברכ"י בעצמו עפ"י המפורש בפרק ב'

יצא. והראב"ד ז"ל אמר שהפלגת השבח הוא, רוצה לומר שהוא המלך הוא המשפט והוא החכמה, ואינו לוקח חכמתו וממשלתו מדבר שהוא חוץ ממנו, ואם אמר מלך המשפט לא יצא. וכך כתבו בשם הראב"ד ה'מאורות' (כנ"ל סוף פסקה ה'), ה'ארחות חיים' (הל' תפילה, סי' ק"ד) וה'כלבו' (הל' תפילה). ואת הסברו של הראב"ד ל"המלך המשפט" הביא הב"י (תקפ"ב ד"ה והמלך) בשם רבנו מנחם בהל' תפילה ב, יח, וברור שהמקור הוא הראב"ד.

ומצינו דבר נפלא בדברי הקדמון פרקוי בן באבוי, תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון, שכתב בתוך דיונו בענין הפיוטים, הנ"ל סוגיית אחת ארוכה ואחת קצרה פסקה י"א (צוטט חלקית באוצה"ג סי' ס"ז): "בוא ולמד, באי לומר המלך הקדוש לאמור (נראה שצ"ל: או לומר) מלך הקדוש כמה חכמים נחלקו בה עד שקבעו חכז"ל הלכה, שכך שנו חכז"ל אמר רבה בר חיננא סבא משמיה דרב כל השנה כולה יתפלל אדם הא"ל הקדוש מלך אוהב צדקה ומשפט חוץ מעשרה ימים שבין ר"ה ליוה"כ יתפלל המלך הקדוש המשפט, מאי הוי עלה רב יוסף אמר מלך הקדוש מלך המשפט, ורבא אמר המלך הקדוש המשפט, והלכתא כותיה דרבא". והנה, עדות עתיקה זו הגיעה אלינו בצורה שאינה מדויקת כל צרכה (שכן, מלבד השיבוש בתחילת הפסקה, גם החילוף 'הקדוש' - 'הקדש' - 'הקדש' אינו ברור), אך מכל מקום עדות נאמנה היא, שכן בחידושי הרשב"ץ מוצאים אנו: "זהמלך המשפט כמו מלך המשפט, כמו נושאי הארון הברית שהוא כמו ארון הברית, ומפרשי הפסוק אומרים שהוא כאילו הוא חסר, וכאילו אמר: הארון, ארון הברית, וכן המלך המשפט: המלך, מלך המשפט... והראב"ד ז"ל פירש שהוא על דרך המלך הקדוש, שהוא המלך והוא הקדוש, וכן נמי הוא המלך והוא המשפט, והפלגת שבח הוא יותר ממלך המשפט, שהיה משמע שהוא צריך ליטול המשפט ההוא מאחרים, ועכשיו משמע שהוא הוא המשפט וכו' הוא מעצמו, וזה דרך פילוסופי, על דרך אומרם הוא היודע והוא המרע והוא הידוע (ר' לקמן). וזה הפירוש נראה לי יותר נכון, מדפליגי בגמ' אי אמרינן מלך קדוש ומלך משפט או המלך הקדוש והמלך המשפט... משמע שיש ביניהן שינוי משמעות וריבוי של שבח והפלגה". ובספר 'בית נתן', המעתיק את שינויי הנוסחאות בגמ' מכ"י עתיק של מסכת ברכות שהיה לפניו, הגירסה היא באמת: "דב יוסף אמר מלך קדוש ומלך משפט, רבא אמר המלך הקדוש והמלך המשפט, והלכתא כותיה דרבא".

משזכינו לכך, נפתרת לנו תעלומה בדברי הרמב"ן והראב"ד, שהצבענו עליה לעיל פסקה ב'. הרמב"ן כותב ב'מלחמות', בתגובה על שיטת ה'מאור': "דאי לא פליגי (ר"ל: רב ור' אלעזר) היכי בעי בגמ' מאי הוי עלה, הל"ל וכן אמר רבה, ורב יוסף אמר מלך הקדוש מלך המשפט. מדקא בעו הכי ש"מ פליגי, ומספקא להו כמאן מקמאי עבדינן, ואתו בתראי ופליגי בה פלוגתא חרתי, ודכ"ע לית להו דר' אלעזר דאמר יצא... ואילו היה הלכה כר' אלעזר לא פסקו סתם כרבה המלך הקדוש המשפט". דברים אלו, שלכאורה תמוהים הם מאד, נעשים מחוורים וברורים לגמרי לפי ההנחה שגירסת הרמב"ן היתה: "מאי הוי עלה, רב יוסף אמר מלך הקדוש מלך המשפט רבה אמר המלך הקדוש המשפט". הרמב"ן טוען שאם רב ור' אלעזר לא נחלקו, כדברי ה'מאור', היה לגמ' לומר שגם רבה סובר כמותם, שהרי רבה נוקט כרב לשון "המלך הקדוש המשפט", ואילו רב יוסף אמר שאומרים "מלך הקדוש מלך המשפט". אך הביטוי "מאי הוי עלה" מוכיח שהיתה מחלוקת בין רב לר' אלעזר בשאלה האם יוצאים בדיעבד ב"הא"ל הקדוש", והגמ' הסתפקה כמי הלכה, והביאה שהאמוראים

היותר מאוחרים נחלקו במחלוקת חדשה, האם אומרים "מלך הקדוש מלך המשפט" בלי הא, או עם הא, ושניהם סוברים כרב ולא כר' אלעזר, אלא שנחלקו בדיוק הלשון. והגמ' פסקה כרבה, ומכאן שהלכה כרב. והראב"ד כתב אף הוא: "ורבה ורב יוסף הסכימו על דעתיה דרב", ולכאורה אין לזה פשר, שהרי רב יוסף סובר כר' אלעזר, אך אם מניחים שגם הראב"ד גרס כרמב"ן הכל מובן. [ויש להעיר כי הנוסח "מלך הקדוש" אף הוא בעייתי מבחינה לשונית, וברברי בן באבוי והרשב"ץ הנ"ל מופיעים נוסחים יותר מובנים: "מלך הקדוש" או "מלך קדוש"].

הבעיה היא רק שב'מאור' מועתקת דעת רב יוסף בלשון: "רב יוסף אמר האל הקדוש והאל המשפט", וכך מועתקת ב'מלחמות' גופו לשון ה'מאור' שהרמב"ן משיג עליה, והרמב"ן והראב"ד אינם מעירים כלום על גירסת ה'מאור'. ונראה שאינו רחוק לומר שגם גירסת ה'מאור' היתה "מלך הקדוש ומלך המשפט", אלא שהמעתיקים "תיקנוה" ב'מאור' וב'מלחמות' משום שלא הבינוה, ולא שמו לב שכך אי אפשר להבין את עצם דברי ה'מלחמות'. וצ"ב. ומכל מקום רברי הרשב"ץ מפורשים הם. ומה שכתב הרשב"ץ על פירוש הראב"ד שהוא בדרך פילוסופי - ע' רמב"ם הל' יסודי התורה ב, י (ופ"ח משמונה פרקים, ומו"נ ח"א פס"ח), אך אין נראה שהראב"ד הושפע בזה מהרמב"ם (כי לכאורה דברי הראב"ד הם מפירושו לברכות, שאותו כתב לפני שהכיר בסוף ימיו את כתבי הרמב"ם), אלא מסברתו אמר כן, שהפלגת רוממות היא לימי הדין לזהות את המלך עם המשפט, אע"פ שבשאר ברכות משתמשים בתארי פעולה רגילים כמו "גואל" ו"דופא" וכיו"ב. ואולי הראב"ד רימז כאן לכוונה עפ"י הסוד.

יש לציין כי בגירסת בן באבוי והרשב"ץ אין מופיעה הלשון "האל המשפט" כלשון של כל ימות השנה (אלא "מלך אוהב צדקה ומשפט"), כי צורת הסמיכות המיוחדת הזאת מיוחדת דוקא לעשי"ת, כנ"ל, וצריכה להופיע בה גם לשון מלכות. אבל לגירסת מחז"ו והרי"ד הנ"ל (פסקה ה') שבכל השנה אומרים "האל המשפט", יוצא שאין צורה זו מיוחדת לעשי"ת דוקא, אלא המיוחד הוא רק הזכרת 'מלך'.

ת. פסקי השו"ע

הטור (סי' תקפ"ב) הביא את הגמ' כגירסת הרא"ש הנ"ל פסקה ה', ופסק שבכל השנה אומרים "האל הקדוש" ו"מלך אוהב צדקה ומשפט", ובעשי"ת "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט", ואם אמר בעשי"ת כמו בכל השנה מחזירין אותו. וכתב שהראב"ה פירש את מחלוקת האמוראים בלכתחילה, ושכן כתב הראב"ד (הכוונה לדברי הראב"ד בהשגות על הרמב"ם הנ"ל פסקה ב'), אך ראינו שם שייתכן שלהלכה נקט הראב"ד שצריך לחזור, וכ"כ ה'דרישה' אות א'), ושהרמב"ם והרי"ף²² פירשוה בריעבד, ולזה הסכים הרא"ש. וראינו בפסקה ה' שהטור כתב נסי' קי"ח שאחיו ה"ר יחיאל תמה מה בין "מלך אוהב צדקה ומשפט" ל"המלך המשפט", והביא את גירסת המחז"ו "האל המשפט", וכתב שכן בדבר לפני אביו הרא"ש,

והרא"ש קיבל את דבריו. והבנו בפשטות שהרא"ש חזר בו לומר שיוצאים י"ח בדיעבד גם ב"מלך אוהב" וכו'. אך אם כן קשה, מדוע בסי' תקפ"ב הביא הטור את גירסת הרא"ש כצורתה, ופסק כרבה, ומשמע שקובע להלכה שגם אם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" צריך לחזור, ולא כמו שסבר הרא"ש מאוחר יותר.

והב"י (סי' קי"ח ר"ה ומ"ש רבינו) הבין שהרא"ש רק הודה לר' יחיאל שאכן יש כאן תמיהה, מה בין "מלך אוהב" וכו' ל"המלך המשפט", אך לא שינה משום כך את הדין, והמשיך לסבור שהאומר "מלך אוהב" וכו' בעשי"ת לא יצא. ואת התמיהה מיישב הב"י בסי' תקפ"ב, בדברים הקרובים לדברי הר"י מיגש בתשובתו, שהב"י מביאם בשם רבנו מנוח. עוד כתב הב"י שם את דעת תר"י שאם אמר "מלך אוהב צדקה ומשפט" יצא, ושה'ארחות חיים' כתב בשם הראב"ד שלא יצא (ואף אם אמר "מלך המשפט" לא יצא עד שיאמר בשני ה"א²³), ושכן נראה מדברי הפוסקים שסתמו דבריהם (הכונה לרי"ף, לרא"ש ולסוד; ומוסב על "מלך אוהב" וכו', ולא על "מלך המשפט"²⁴). ובהתאם לכך פסק בשו"ע ק"ה, א שבכל השנה חותם "מלך אוהב צדקה ומשפט" ובעשי"ת "המלך המשפט", ובסי' תקפ"ב, א פסק שאם טעה ולא אמר בעשי"ת "המלך הקדוש" ו"המלך המשפט" - אלא אמר כבכל ימות השנה "האל הקדוש" או "מלך אוהב" וכו' - לא יצא.

והרמ"א בדרכי משה' (תקפ"ב אות ג') כתב על דברי הב"י, שעם הפוסקים שסתמו דבריהם יש למנות גם את הרמב"ם, אשר פסק בפ"י שהאומר "מלך אוהב צדקה ומשפט" לא יצא (וזאת לפי גירסת הדפוסים הנ"ל פסקה ו'), אבל ראינו שם שהגירסה הנכונה היא בלי 'מלך'); אך לעומת זאת בטור בסי' קי"ח מפורש כדעת תר"י. כלומר: הרמ"א הבין שכונת הטור היא שהרא"ש חזר בו והודה לר' יחיאל שהאומר "מלך אוהב צדקה ומשפט" אינו צריך לחזור. ולכאורה צ"ל לפי זה שבסי' תקפ"ב כתב הטור כשיגרת לשון הרא"ש בפסקיו, וסמך על מה שכתב בסי' קי"ח²⁵. אך הנה הרמ"א כתב שכטור פסק גם ב'הגהות המנהגים', והכונה להגהות למנהגי מהר"א סירנא (הל' ראש השנה, אות ק"ז), ושם מוצאים אנו שבספרים ישנים בטור סי' תקפ"ב הגירסה היא: "האל אוהב צדקה ומשפט". וכך הגיה גם בחירושי מהרש"ל לטור. ולפי"ז הטור כותב גם שם כשיטת ר' יחיאל אחיו. ומסיק הרמ"א שיש לסמוך בדיעבד על דברי רבנו יונה ור' יחיאל, כעין מה שכתב הרשב"א בתשובה ל"ה - בשאלה אחרת הקשורה לעניננו ולסוגיית הכל הולך אחר החיתום - שהואיל ויש גאונים המכשירים את הברכה, אע"פ שנראית יותר דעת הפוסלים, אין לנו כוח לחייב לחזור ולברך. ובהתאם לזה פסק הרמ"א בסי' קי"ח, א, שאם אמר "מלך אוהב" וכו' אינו חוזר בדיעבד, ורק אם אמר "האל אוהב" וכו' חוזר. וצ"ח לזה גם בסי' תקפ"ב, א. וכ"ה דעת הב"ח (סי' קי"ח ר"ה אחת וסי' תקפ"ב ר"ה ראבי).

ואכן, לפי מה שראינו לעיל פסקאות ה-ו, כנגד דעת רבנו יונה המכשיר בדיעבד ב"מלך

23 ר' הגירסה ב'טור השלם'

24 כ"כ הפר"ח ותקפ"ב, א, אבל מה שכתב שם שאין לסמוך על ה'ארחות חיים' בענין "מלך המשפט", והביא את פירש"י - לא ידע שגם שאר חכמי פרוכנס כתבו בשם הראב"ד שב"מלך המשפט" לא יצא, ולא פירשו כרש"י, ובפסקה הקודמת ראינו שעוד ראשונים סוברים כך

25 או אולי מתחילה הביא בשני המקומות רק את לשון הרא"ש, ויותר מאוחר הוסיף בסי' קי"ח את דברי ר' יחיאל, ולא הקפיד להוסיפם גם בסי' תקפ"ב

אוהב צדקה ומשפט" – ניצב בפירוש רק מה שכתבו אחרים מחכמי פרובינצה בשם הראב"ד שצריך לחזור, והראב"ד הרי כתב שיש מי שמיקל שלא לחזור אפילו ב"האיל הקדוש". וכן ראינו שלגבי שלושת עמודי ההוראה יש מקום להסתפק מה דעתם, כי אע"פ שיותר נראה שהרי"ף והרמב"ם, וכן הר"י מיגש, כולם פסלו ב"מלך אוהב" וכו', וכפסק השו"ע, בכל זאת יש אפשרות לפרש שהכשירו; ואף את דעת הרא"ש למסקנה אפשר לפרש בשתי הדרכים. ומובנת איפוא הכרעת הרמ"א לומר בזה ספק ברכות להקל. אך ה'דרישה' כתב²⁶ שייחד קונטרס להוכיח שהרין עם הב"י (לא ידוע לי האם נמצא הקונטרס הזה). וכן ה'לבוש' (ק"ח, א) כתב שנוהגים כדעת המצריכים לחזור. וכן הט"ז (ק"ח ס"ק ב') כתב שמדברי הסוד בסי' תקפ"ב, שם הוא המקום העיקרי להלכה זו, משמע שהוא מצריך לחזור ב"מלך אוהב צדקה ומשפט", ועל כן מסיק הט"ז שיתפלל שנית תפילת נרבה. אך המ"א הכריע כרמ"א, שיצא בדיעבד, וכ"פ המ"ב (שם ס"ק ג') בשם רוב האחרונים, וכתב רק שאם נזכר תוך כדי ריבוי יוסיף "המלך המשפט". ו'שו"ע הרב' (תקפב, ב) ו'ערוך השולחן' (שם ס"ק ה') כתבו שטוב להתפלל שנית נרבה.

עוד כתב המ"ב (ס"ק ב'): "המלך המשפט בשני ההי"ן, ויזהר בזה כי י"א דלא יצא, ומ"מ בדיעבד אם אמר מלך המשפט לא יחזור". וראינו (פסקה ז') שזוהי מחלוקת רש"י והראב"ד, ועוד ראשונים סוברים כראב"ד עפ"י גירסת גאונים בגמ'. אמנם, יש לצרף לרש"י את שיטת הראשונים שאין חוזרים ב"מלך אוהב" וכו', וכ"ש ב"מלך המשפט", ועל כן בדיעבד לא יחזור.

ולענין האומר "המלך הקדוש" או "המלך המשפט" בשאר ימות השנה (הדבר יכול להיות מצוי במוצאי יוה"כ) האם צריך לחזור – ה'ברכי יוסף' הביא בסי' תקפ"ב את תשובת הר"י מיגש, אך הוא הבין ממנה שרק לענין לכתחילה אין לומר "המלך" בשאר ימות השנה, אבל לא לענין דיעבד, ופסק שם בסי' קי"ה, ובספרו 'מחזיק ברכה' סי' תקפ"ב, בשם רוב האחרונים, שאינו חוזר²⁷. וכ"כ המ"ב (ק"ח ס"ק א'). אך לא ראו את דברי הנימו"י והרשב"ץ הנ"ל פסקה ה' שכתבו בפירוש שחוזר. וכן היא דעת הרמ"ע מפאנו ב'אלפסי זוטא' (ולענ"ד ברור שגם כוונת הר"י מיגש היא לענין דיעבד, שהרי הוא משוה את המניעה שמנעו לומר בשאר ימות השנה "המלך המשפט", למניעה שמנעו לומר "האיל המשפט" בעשי"ת, וכמו שזו האחרונה היא גם בדיעבד, כדעת הר"י, שהר"י מיגש מן הסתם לא חלק עליה, וכנפסק בשו"ע, כך גם לגבי הראשונה). ונראה שלגבי "המלך הקדוש" יש להורות שחוזר לראש, אך ב"המלך המשפט" יש להסתפק קצת, כי מחר י"ל שזוהי לשון שהיא בבירור לשון עשי"ת, וצריך לחזור, אך מאידך כיון שרבו יחיאל טוען שאין הפרש משמעותי בין "המלך המשפט" ל"מלך אוהב צדקה ומשפט" – אולי הרבר נכון לשיטתו לשני הכיוונים, ועל כן נראה שלא יחזור לראש, אלא יתפלל שוב נרבה²⁸.

26 מופיע רק ב'סוד השלם', תקפ"ב אות א'

27 ע' 'תפארת שמואל' על הרא"ש, אות מ' והראיה ממנהג המהר"ם לומר בהושענא רבה "המלך הקדוש" אינה מכרעת לענ"ד, כי החשיב את הו"ר ליום חיתום דין, וממילא הוא נכלל בכוונת הגמ', ומה נפשך, הרי לפחות איסור לכתחילה יש לשנות מטבע שטבעו חכמים

28 וכך המליץ הפר"ח (תקפב, א), אע"פ שהוא אינו מחלק בין "המלך הקדוש" ל"המלך המשפט", ע"ש טעמו, אך לא ראה את הראשונים הנ"ל